

1

BEVEZETŐ

Ara Brigg - Peter Burke

9-76

119-181

181-235

251-310

Az *Oxford English Dictionary* szerint az emberek csak az 1920-as években kezdtek először beszélni „a médiáról”, és egy nemzedékkel később, az 1950-es években a „kommunikáció forradalmáról”, de a kommunikációs eszközök iránti érdeklődés ennél sokkal régebbi keletű. A retorikát, a szövegi és írásos kommunikáció művészetét az ókori görögök és rómaiak rendkívül komolyan kezelték. Tanulmányozása tovább folytatódott a középkorban, és még nagyobb telkesedéssel a reneszánszban.

A retorikát még a 18-19. században is komolyan vették, amikor már újabb kulcsfontosságú eszmék jelentek meg. A „közvélemény” fogalma a 18. század második felében alakult ki, a „tömegek” iránti érdeklődés a 19. század elején kezdett körvonalazódni, az idő tájt, amikor – amint Benedict Anderson az *Imagined Communities* (Képzelt közösségek) című munkájában írja 1983-ban – a napilapok nagyban hozzájárultak a nemzet tudat kialakulásához azáltal, hogy felhívták az emberek figyelmét a hozzájuk hasonló olvasókra (lásd 35. old.).

A 20. század első felében, különösen a két világháború nyomán, a tudományos érdeklődés a propaganda tanulmányozása felé fordult. Utóbb egyes gondolkodók – a francia antropológus Claude Lévi-Straussól a német szociológus Niklas Luhmannig – még inkább kiterjesztették a „kommunikáció” fogalmát. Lévi-Strauss áruk és nők cseréjét tanulmányozta, Luhmann-nál pedig a hatalom, a pénz és a szerelem jelent meg mint megannyi „kommunikációs médium”. Ha ez így van, kérdezheti máris az olvasó, akkor mi az, ami *nem* minősül kommunikációnak? Erre a kérdésre csak azt válaszolhatjuk, hogy az általunk elmesélt történet az információk és gondolatok kommunikációjára szorítkozik, ahogyan az szavakban és képekben a beszéd, az írás, a nyomtatás, a rádió, a televízió, illetve legújabbban az internet révén megmutatkozik.

Sokatmondó, hogy a tudósok a rádiózás hatására kezdték felismerni a szóbeli kommunikáció jelentőségét az ókori görög világban és a középkorban. A televíziózás korának kezdete az 1950-es években magával hozta a vizuális kommunikációt is, és ösztönzőleg hatott az interdiszciplináris médiaelmélet kialakulására. Hozzátette a magáét a közgazdaság-, a történet-, az irodalom-, és a politikatudomány, a pszichológia, a szociológia, az antropológia, emellett megjelentek a kommunikációval és kultúrakutatással foglalkozó tudományos intézmények. Az új gondolatok megfogalmazására megköszöntő kifejezéseket alkottak: Harold Innis (1894-1952) a „kommunikáció elfogultságáról” írt, Marshall McLuhan (1911-1980) „világfaluról” beszélt, Jack Goody „a vad értelem háziasságát” vizsgálta, Jürgen Habermas német szociológus pedig megalkotta a „társadalmi nyilvánosság” fogalmát, egy olyan „diskurzus” színterét, ahol új gondolatokkal lehet megismerkedni, és ahol megjelenhetnek a „közösség nezeit”.

Véleményünk szerint a kommunikációval és kultúrakutatással foglalkozó, egyre növekvő számú kutatóknak például fel kellene ismerniük, hogy milyen kell vennie a történettudományt, a történészek pedig – bármely korzakkal vagy témával foglalkozzanak is – nem hagyhatják figyelmen kívül a kommunikációt (beleértve a kommunikációelméletet).

A kommunikációval foglalkozóknak például fel kellene ismerniük, hogy a média egyes jelenségei – amint ezt talán a következő két példa is érzékelteti – korábbiak, mint azt általában gondolják. A mai televíziós sorozatok a rádiós sorozatok mintáját követik, amelyek viszont a 19. századi folyóiratokban folytatásokban közölt történetek példáját tekintették alapnak (Dickens-től Dosztojevskijig számos regényíró jelentette meg műveit eredetileg ebben a formában). A 20. századi képregények egyik-másik megoldása közvetlenül vagy közvetve még régebbi vizuális hagyományból merít. A szereplők mondanóját tartalmazó „szövegbuborékok” már 18. századi nyomatokon is megtalálhatók – mintegy a szövegszalagok átvételeként, amelyek középkori egyházi-alkotások madonnáinak és szentjeinek szájából kacskaringóz-
nak elő (lásd 1. kép). Jacopo Tintoretto (1518-1594) festményén Szent Márk fejfel lefelé, Superman módjára száll alá az égből, hogy segítők karját nyújtsa a keresztyény rabszolgá felé (lásd 2. kép).

Az új tömegjélezési eszközök elterjedése is hasonló mintát követ, legyen szó akár a televízióról, akár az internetről. Mintha újra 18. századi vitákat hallanánk arról, milyen káros hatást gyakorolnak a regények az olvasóra, a szindarabok pedig a közönségre, elsősorban a szívesedélyek felkorbácsolásával. San Carlo Borromeo (1538-1584), Milánó érseke „az ördög liturgiájának” nevezte a szindarabokat, míg Dennis és Merrill könyve, a *Four Arguments for the Elimination of Television* (Négy érv a televízió megszüntetése mellett) első fejezete a *The Belly of the Beast* (A bestia bendője) címet kapta. A sajtó, valamint az abból élő újságíró szerepe mindig is vitatott volt. A „hírlapírók” megbízhatatlansága már a 17. században közhelynek

számított, miképpen a „szenzációhajhászás” vádja szintén meglehetősen régi (lásd 202. old.).

A folytonosság ellenére könyvünk a média változásaira összpontosít, amelyek bemutatásakor megkíséréljük elkerülni annak csapdáját, hogy azt állítsuk: minden rosszabb lett, illetve hogy azt sugalljuk: minden folyamatosan tökéletesedett. El kell vetni azokat a következtetéseket, hogy a folyamatok egyetlen irányba mutatnak, még ha nem egy – a maga területén igen meggyőző és kiváló – szerző így vélekedik is. Így például az olasz történész, Carlo Cipolla, aki *Literacy and Development in the West* (Műveltség és haladás a nyugati világban, 1969) című munkájában azt hangsúlyozta, hogy az írni-olvasni tudás elterjedése hozzájárult az iparosodáshoz, illetve általános értelemben a „fejledéshez” és a „civilizációhoz”, emellett azt sugallta, hogy „a széles körben elterjedt műveltség [...] az élet racionálisabb és fogékonyabb megközelítését jelentette”. E tekintetben Cipolla munkája jellegzetesen tükrözi a 20. század közepének „modernizációba” vetett hitét – ez a meggyőződés szolgált alapul az írni-olvasni tudás terjesztését célzó kampányokhoz, amelyekkel például az UNESCO és a harmadik világ egyes országainak a kormányai (pl. Kuba) szereztek.

A fenti közelítés által felvetett problémák alaposabb vizsgálatot igényelnek (lásd 247. old.), miképpen azok a kijelentések is, amelyek az internetet és a benne rejlő lehetőségeket a „demokratizálás” lehetséges eszközeinek tekintik. Történetünk ezen a pontján még keptelenség eldönteni, hogy az internethez való hozzáférés kiszélesedése és „alulról” történő átalakulásával hosszú távon betöltheti-e majd ezt a szerepet. Egyes bírálói máris attól tartanak, hogy aláássák a „tekintély” valamennyi formáját, káros befolyással az emberek viselkedésére, valamint veszélyezteti az egyén és a közösség biztonságát. Ennek megfelelően számos médiakutató figyelme irányul az ún. „médiavítákra”, amelyek aktuális kérdéseket és hosszú távú folyamatokat egyaránt vizsgálnak.

Egy ilyen viszonylag rövid történeti áttekintés szükségszerűen erősen válogat, és előnyben részesít bizonyos témákat – mint amilyen például a nyilvánosság, az információellátás és -szórás, a közvetített szórakoztatás – a többi rovására. Ugyancsak kénytelen a folytonosság helyett a változásra összpontosítani, bár időről időre emlékezteti majd az olvasót, hogy a média új formáinak megjelenésével a régiak nem tűntek el, azok tovább éltek egy-más mellett, és kölcsönösen hatottak egymásra. A kézzel írott kódexek fontosak maradtak a könyvnyomtatás korában, miképpen a könyv és a rádió is a televíziós korszakban. A médiát rendszerként kell felfognunk, amely folyamatosan változik, és amelyben a különböző elemek hol jelentősebb, hol kevésbé lényeges szerepet játszanak.

Az alábbiakban lényegében társadalom- és kultúrtörténettel találkozunk a Tisztelt Olvasó, megfizetve politikai, gazdasági- és – nem utolsósorban – technikatörténeti megközelítéssel, miközben igyekeztünk elkerülni a megté-

123

10

11

vesztő leegyszerűsítéseken nyugvó technikai determinizmust (lásd 20., 22. old.). Hatott viszont szemléletmódunkra az az egyszerű, de méltán híres klasszikus képlet, amelyet Harold Lasswell (1902–1978) amerikai politológus fogalmazott meg. E szerint a kommunikáció a „ki közöl mit, kivel, milyen eszközökkel és milyen hatásokkal” problémáját jelenti. A „mit” (tartalom), a „ki” (irányítás) és a „kinek a számára” (közönség) kérdése egyformán lényeges, akárcsak a kontextus problémája. Az emberek különböző csoportjainak válasza arra, amit hallanak, látnak, vagy olvasnak, részben összefügg azzal, milyen csatornán keresztül érkezik a közlés. A csoportok mérete és az, vajon képesek-e „tömeget” alkotni, szintén meghatározó. A tömegek nyelve a 19. század folyamán öltött formát, és arra ösztönöz bennünket, hogy a lasswelli „kinek” kérdést a „hány ember számára” értelmében is megvizsgáljuk.

A kommunikációt gyakorlók közvetlen szándékait, stratégiáit és taktikáit – az üzenetekkel együtt, amelyeket éppen közölnek – a történet minden pontján be kell illeszteni abba a tágabb összefüggésbe, amelyben érvényesíteni akarják őket. A kommunikáció egy bizonyos formájának egy másikkal szemben történő használata hosszú távú, különösen akaratlan és néha meglepő hatással sokkal nehezebb elkülöníteni még utólagos bölcsességünk birtokában is. Valójában viták folynak arról, hogy a „hatás” megfelelő kifejezés-e, mivel a szó ténylegesen egyirányú ok-okozati kapcsolatra utal. A „hálózat” és a „háló” szavak pedig már a 19. században használatosak voltak.

Ez a könyv a modern Nyugat jelenségét veszi szemügyre a 15. század második felétől kezdődően. A kérdés bemutatását a könyvnyomtatástól kezdjük (kb. i. sz. 1450), nem pedig az alfabetikus vagy betűírás (kb. i. e. 2000), az írás (kb. i. e. 5000), illetve a beszéd kialakulásával. Ugyanakkor Johannes Gutenberg (kb. 1400–1468) – akit egy brit napilap olvasói nemrégiben „az évezred emberének” választottak (*Sunday Times*, 1999. november 28.) – találmányának jelentősége ellenére nincs világos törés, cezúra, ahol a történet elkezdődik, így helyenként röviden vissza kell majd utalnunk ókori és középkori jelenségekre is. Azokban az időkben a kommunikáció még nem közvetlenül történt, a hírek mégis eljutottak az ismert világ minden szegletébe.

A 20. században a kanadai Harold Innis egyike volt azoknak a tudósoknak, akik felismerték a média jelentőségét az ókori világban. A közgazdász képzettségű Innis a Kanada fejlődésében fontos szerepet játszó ún. „vezetőáruikk-elmélettel”* szerzett hírnevet. Az egymás után vezető gazdasági tényezővé váló ágazatoknak – szörmekekedelem, tőkehalászat, papírpar – a kanadai társadalomra gyakorolt hatását vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy „a vezető árucikkek mindegyike sorra rányomta bé-

* Staple theory – amely egyszerre utal a kapocs szóra is. - A szerk.

lyegét a társadalomra, az új ágazatokra való áttérés pedig mindig válságridusokat teremtett”. A papírparral foglalkozva jutott el a sajtótörténethez, és kezdte el a kérdés kanadai vonatkozásainak vizsgálatát – ahol a kommunikáció szerepe a gazdasági és politikai fejlődés szempontjából meghatározó volt a gyarmati időszakban és utána is – majd foglalkozott a birodalmak és kommunikációs eszközeik összehasonlító történetével, az ókori Asszír és Egyiptom idejétől a jelenkorig. *Empire and Communications* (Birodalom és kommunikáció) című, 1950-ben megjelent könyvében szerepel például, hogy az Asszír Birodalom elsőként épített közútakat, és azt tapasztalták, hogy egy üzenet bárholnan eljutott a központba, sőt válasz is érkezett rá egy héten belül.

A jó gazdaságtörténészhez méltón amikor Innis „médiумokról” írt, a kommunikációhoz felhasználta anyagra gondolt, összevetve az olyan viszonylag tartós anyagokat, mint a pergamen, az agyag és a kő a kevésbé tartós és nehebben szállítható termékekkel, mint a papirusz vagy a papír (könyvrünknek a gőz és elektromosság „koráról” szóló fejezetében részletesebben kitérünk majd Innisnek a kommunikáció anyagi eszközeivel kapcsolatos álláspontjára). Innis felvetette, hogy a tartós anyagok használata Asszír esetében is az idővel és a vallási szerveződésekkel szembeni, míg a könnyebben szállítható anyagok alkalmazásával, amelyeket könnyebben lehetett nagy távolságokra szállítani, a távolsággal és politikai szervezetekkel szembeni kulturális „elfoglaltsághoz” vezetett. Jóllehet Innis egyes korábbi történelmi munkái meglehetősen alacsony színvonalúak, elképzeléseit pedig rosszul fogalmazta meg, széles látókörű összehasonlító módszereit további ösztönzést és ötletet adtak a későbbi kutatók számára. A jövő történései remélhetőleg éppúgy elemezni fogják a műanyagok és huzalok alkalmazásának következményeit, mint Innis a kő és a papirusz használatának hatását.

Innis úttörő elméletének másik fontos eleme az az elképzelés volt, amely szerint a kommunikáció valamennyi közvetítője a tudás, veszályes monopóliumnak létrejöttét teszi lehetővé. Mielőtt Innis eldöntötte, közgazdász lesz, komolyan fontolgatta, hogy baptista lelkésznek áll. A közgazdász érdeklődése a verseny – ez esetben a médiumok közötti verseny – iránt szorosan összekapcsolódott radikális protestantizmusának a papi hivatást elutasító felfogásával. Innis azt tartotta, a középkori szervezetek pergamenen alapuló szellemi monopóliumát ugyanúgy aláasta a papír és a könyvnyomtatás elterjedése, mint ahogy az egyiptomi papoknak a hieroglifák korában „az írás fölött gyakorolt kizárólagos hatalmát” felszámolta a görög ábécé megjelenése.

Az ókori görögök esetében Innis azonban inkább a beszéd, mint az ábécé jelentőségét hangsúlyozta. „A görög civilizáció a kimondott szó erejének tükröződése volt” – írta. E tekintetben egy torontói kollégája, Eric Havelock (1903–1988) példáját követte, aki *Preface to Plato* (Előszó Platónhoz) című, 1963-ban megjelent munkájában a korai görögök szóbeli kultúrájára összpontosított. Az athéni népgyűlésen mondott beszédek és a szabadteri amfi-

teátrumokban tartott színelőadások az ókori görög civilizáció fontos részét jelentették. Ebben, ahogyan más szóbeliségre alapozott kultúrában is, a dalok és történetek többnyire képlékeny, nem pedig kötött formában születtek, vagyis kollektív módon jöttek létre abban az értelemben, hogy az énekesek és történetmondók folyamatosan vették át egymástól és alkalmazták a formákat. A tudósok szintén így tesznek manapság, még ha a plágiumot el is ítélik, a szellemi tulajdonról alkotott elképzeléseink pedig megkövetelik a kölcsönvett anyag forrásának megjelölését – legalább egy lábjegyzet formájában.

Az alkotás folyamatával foglalkozó harvardi professzor, Milman Parry (1900–1935) azt állította, hogy az *Iliász* és az *Odüsszeia* – melyek csak azért maradtak fenn napjainkig, mert lejegyezték őket – lényegében improvizáltak, szájhagyomány útján terjedő költemények voltak. Elméletének ellenőrzésére Parry az 1930-as években terepkutatásokat végzett a korabeli Jugoszlávia falvaiban, ahol népi énekmondók előadásait rögzítette huzalos magnetofon – a szalagos magnetofon elődje – segítségével, majd elemezte a visszatérő kifejezéseket (állandósult szókapcsolatokat, mint pl. „borszinű tenger”) és a visszatérő témákat (haditanács, a harcok fegyverzete), vagyis azokat az előre gyártott elemeket, amelyek képessé tették az énekmondót arra, hogy akár órákig meséljen egyfolytában.

Parry munkájában, amelyet korábbi asszisztense, Albert Lord öntött vég-ső formába a *The Singer of Tales* (Az énekmondó, 1960) című művében Jugoszlávia, valamint párhuzamként a homéroszi görög világ szemléltette a szóbeliségen alapuló – korábban „írásnélküliként” letudott – kulturák érdemeit. Ma már az ókor kutatók körében is elfogadott az a nézet, hogy az ókori görög kultúrát leginkább a szóbeli kommunikáció formálta.

Nagy Sándor természetesen egy díszes ládikóban magával vitte Homérosz *Iliászát* expedícióira, miközben félmillió tekercsből álló óriási könyvtárat alapítottak a róla elnevezett Alexandriában. Nem véletlen, hogy ehhez a könyvtárhoz kapcsolódva – amely lehetővé tette, hogy a különböző egyénektől, helyektől, illetve korokból származó információkat és gondolatokat összegyűjtsék – jött létre a kritikusok első iskolája, és élve a könyvtár nyújtotta lehetőségekkel olyan módszereket fejlesztett ki, amelyek majd csak a könyvnyomtatás korában terjednek el (lásd 26. old.). A médiumok közötti egyensúly kérdését tárgyalja Rosalind Thomas *Literacy and Orality in Ancient Greece* (Írásbeliség és szóbeliség az ókori görögöknél, 1992) című munkája.

A képzőművészeti alkotások főként a szobrok – a kommunikáció, sőt a propaganda fontos eszközei voltak az ókori világban, különösen Rómában, Augustus császár korában. Ez a fajta hivatalos művészet hatott később a korai keresztény egyház ikonográfiájára – az „uralkodó” Krisztus képe például a császár ábrázolásának átvetelét jelentette. A keresztények számára a kép egyszerre volt eszköze az információ közvetítésének és a meggyőzésnek. Ahogy a görög hittudós, Caesareai Basilius (kb. 330–379) fogalmazott:

„A művészek legalább annyit tesznek a vallásért képeikkel, mint a szónokok ékesszólásaikkal.” Hasonlóan vélekedett Gergely pápa (kb. 540–604) is, aki szerint a képek azt a szerepet töltik be az olvasni nem tudók (a nagy többség) számára, mint az írás azok számára, akik tudnak. A képek tapintható, kézzelfogható volta ugyancsak figyelmet érdemel. Csókkal illetni egy festményt vagy egy szobrot megszokott módja volt az áhítat kifejezésének, s máig megmaradt a katolikus és a görögkeleti világban.

A bizánci egyház távolodott el legkevésbé az antik mintáktól. A bizánci templomok boltíveit díszítő mozaikokon Krisztust uralkodás közben, Pantokrátorként („mindenki uraként”) ábrázolták. Mivel ez az irányzat Európának azon a részén alakult ki, ahol az írásbeliség a legkevésbé terjedt el, a bizánci kultúra Krisztus, a Szűzanya és a szentek festett ikonjainak kultúrája volt. Amint egy 8. századbeli apát mondta: „Az evangéliumokat szavakba öntötték, az ikonokat azonban arannyal írják.” Az „ikonográfia” kifejezés bekerül majd a magas, később pedig a népi kultúrába is, ahol az „ikon” olyan világi hírességet jelöl, mint – találó példaként – Madonna, a popénekes.

Bizánci ikonokat lehetett látni otthonokban és utcákon csakúgy, mint templomi ikonostázokon, a szentélyt a laikus hívektől elválasztó ajtókon. Ilyen elkülönítéssel a római katolikus templomokban nem találkozunk. A szimbolizmus mindkét vallásban jellemző vonása volt a vallásos művészetnek és az általa közvetített üzeneteknek, de Bizáncban – nem úgy, mint Nyugaton a reformációig – a vizuális kultúrán keresztül történő tanítás a támadások keresztútjában állt. A képekre bálványként tekintettek, és az ikonoklaszták (képrombolók) tevékenységük csúcspontját 726-ban elérték – mozgalmai pusztították el azokat.

Az iszlám és a judaizmus tiltotta az emberi alakok ábrázolását a vallásos művészetben, így a mecsetek és zsinagógák igencsak másképp festettek, mint a keresztény templomok. Mindazonáltal Perzsiában a 14. századtól elterjedt az emberalakok, madarak és más állatok ábrázolása a képekkel díszített kódexekben, és ez az irányzat tovább virágzott az Oszmán Birodalomban és a Mogul Birodalomhoz tartozó Indiában is, ahol történeti munkákat vagy mesés történeteket illusztráltak. Az ilyen jellegű ábrázolások leghebbebb nyugati példája a bayeaux-i faliszőnyeg (1100 körül), amely eleven képekkel beszéli el Anglia 1066-os, normannok általi meghódításának történetét. A 232 láb (kb. 70 méter) hosszú faliszőnyeget, tekintettel a rajta alkalmazott megoldásokra és hatásokra, filmhez is szokták hasonlítani.

A középkori Nyugat székesegyházaiban a fából, kőből, bronzból formált, vagy színes üvegből kialakított képek hatásos kommunikációs rendszert alkottak. A *parízi Notre-Dame* című regényében Victor Hugo a katedrális és a könyvet mint két egymással vetekedő rendszert ábrázolta: „~~ezes meg fogja ölni amazit~~”, írta. Valójában a két rendszer hosszú időn keresztül együtt létezett, és kölcsönösen hatott egymásra, ahogy később a kézirat és a nyomtatás. A francia művészettörténész, Emile Mâle (1862–1954) szerint „a középkor

1-2

15

14

a művészet didaktikus volt". Az emberek képekből ismerték meg, mindazt, amit szükséges volt megismerniük – a világ történetét a teremtéstől, a vallás tanait, a szentek példáit, az erények fontosságát sorrendjét, a tudományok, művészetek és mesterségek sorát: mindezt a templomok ablakai és az előcsarnok szobrai tanították meg nekik".

Fontos középkori médium volt a szertartás is. Európában a nyilvános szertartások jelentőségét – az ünnepi liturgiát is beleértve – az 500 és 1500 közötti időszak alatt (találón, bár pontatlanul) az irni és olvasni tudás alacsony arányával magyarázzák. Amit nem lehetett írásban rögzíteni, azt meg kellett éreztetni, és amit meg kellett jegyezni, azt emlékeztetés módján kellett megmutatni. Aprólékasan kidolgozott és ritmikus szertartások – mint például a királyok megkoronázása, a térdelő vazallusok tiszteletadása trónoló húbéruruk előtt – jelezték a szemlélőnek, hogy fontos esemény zajlott. Földbírók átruházását olyan jelképes tárgyak ajándékozása kísérhette, mint például egy darab gyep vagy egy kard. A szertartás a maga erőteljes vizuális összetevőivel a nyilvánosság egyik legfőbb formája volt, ahogyan az lesz majd később is az olyan, televízió közvetített események korában, mint amilyen II. Erzsébet koronázása volt.

Mindamellet a középkori Európára, akárcsak az ókori görög világra, lényegében mint szóbeli (sége alapozott) kultúrára szokás tekinteni. Az információk terjesztésének fontos eszköze volt a prédikáció. Amit ma középkori irodalomnak nevezünk, az „egy hallgató, nem pedig egy olvasó közönség számára” készült. Az olvasás rendszerint fennhangon történt. Amint azt a cambridge-i H. J. Chaytor professor *From Script to Print* (Az írástól a nyomtatásig, 1945) című tanulmányában megjegyezte: ha a British Museum olvasótermét megtöltöntenek középkori olvasókkal, „a suttogás és motyogás keltette zsongás elviselhetetlen lenne”. A középkori számlakönyveket a szó szoros értelmében „audítilták”: valaki hallgatta, amint hangosan felolvasták azokat. Ugyanígy hallgatták a kolostori és a világi költészet darabjait is. Az izlandi *saga*, amely még a görög-római kor előttre vezethető vissza, onnan kapta nevét, hogy a mesélők ezeket a prózai elbeszéléseket (*sagákat*) hangosan felolvasták vagy – más szóval – elbeszélték (*said*).

Csak fokozatosan, a II. századtól kezdtek az írást különböző gyakorlati célokra használni a pápák és uralkodók, az írás iránti valódi bizalom – amint azt Michael Clanchy *From Memory to Written Record* (Az emlékeztető az írásos feljegyzésig, 1979) című munkájában bemutatta – pedig még lassabban alakult ki. Angliában 1101-ben például sok ember inkább bízott három püspök szavában, mint egy pápai okiratban, amelyet megvetően csak „tintával összekevert birkbőrnek” neveztek.

Mégis, az ellenállás ilyen példái ellenére, a késő középkor folyamán fontos következményei voltak az írás fokozatos behatolásának a mindennapi életbe. Így például a hagyományos szokások helyébe írott törvények léptek, a közigazgatás irányítása hivatalnokok (írástudó papok) kezébe került, és –

ahogy Brian Stock *The Implications of Literacy* (Az írásbeliség következményei, 1972) című munkájában rámutatott – felbukkantak az erények, akik az ortodoxiával szemben álló nézeteiket bibliai szövegekre hivatkozva igyekeztek igazolni, ily módon veszélyeztetve – Innis kifejezésével élve – a közeplori papság tudásának „monopóliumát”.

Egyre több kézzel írott könyv, köztük illusztrált kódex készült a könyvnyomtatás, az olvasmányok iránti növekvő kereslet kielégítésére bevezetett új eljárás megtalálását megelőző két évszázadban. Ugyancsak ebben az időszakban fejlődött ki a képzőművészetek az az ága, amelyet később portréfestészetnek neveztek. A költő Dante (1265–1321) és a festő Giotto (1266–1330) kortársak voltak. Mindketőfűket vonzotta a hírnév, ahogy egy nemzedékkel később Petrarca (1304–1374), és mindhárman szert tettek rá még életükben, ahogy Boccaccio (1317–1375) is, vagy Angliában Chaucer (1340?–1400). Chaucer *The House of Fame* (A hírnév háza) című figyelemre méltó versében a költő átomképeket felhasználva elmélkedik arról, mit is jelent a hírnév. Petrarca *Levél az utókorhoz* című költeményében több személyes részletet közöl, egyebek közt külső megjelenéséről, és büszkén kijelenti, hogy „a dicső mindörökké dicső marad”. A könyvnyomtatás korában a költők rendszerint még ennél is határozottabban hangsúlyozták majd az állandóságot (lásd 26. old.).

Amikor a táviró felfedezésével kezdetét vette az elektronikus kommunikáció fejlődése, nyomában kialakult a küszöbönálló, illetve az azonnali változás érzete, a 20. század második felének médiaváltái pedig ösztönözték a könyvnyomtatás és vele együtt az összes többi, kezdetben csodaként ünnepelt technika találmány újraértékelését. Általánosan elfogadott nézet, hogy a médiában bekövetkezett, illetve bekövetkező változások fontos társadalmi és kulturális következményekkel járnak – a változások jellege és köre azonban már jóval vitatottabb. Elsődlegesen politikaiak vagy pszichészek ezek a következmények? Politikai oldalról nézve a demokráciának kedveznek vagy a diktatúrának? A „rádió kora” nemcsak Roosevelt és Churchill kora volt, hanem Hitler, Mussolini és Sztálin kora is. A pszichológia szemszögből vizsgálva a mások iránti empátiát, vagy a befelé fordulást ösztönzi-e inkább az olvasás? Lerombolja-e az emberi közösségeket a televízió és a „net”, vagy újfajta közösségeket teremt, amelyekben a térbeli közelség már nem játszik döntő szerepet?

Vajon az irni-olvasni tudás és a televízió elterjedésének következményei minden társadalomban többé-kevésbé azonosak, vagy a társadalmi, illetve kulturális kontextus függvényében eltérőek? Különböset tehetünk-e a „szem kultúrája”, amelyben a látottak fontosabbak, mint a hallottak, és a „fül kultúrája” között, ahol éppen fordítva, inkább a hangokra ügyelnek? Létezik-e kronológiai értelemben „nagy vízválasztó” a szóbeli és írott kultúrák, vagy a televíziózás előtti és utáni társadalmak között? Mi köze van a gőzgépek ehhez a felosztáshoz? A gőzgép feltalálásával, alkalmazásával és

fejlődésével a gőzmozdonyok és gőzhajók képessé váltak az utazási idő le-
csökkentésére, illetve a piacok kiterjesztésére. És - ahogy azt a 19. századi
kommentátorok már feltételezték - az elektronika, bár magát a szót még
nem használták a században, közelebb hozta az azonnaliságot.

A médiaviták kezdeményezői közül néhányan pozitív válaszokat adtak
ezekre a kérdésekre, és nemcsak Cipolla (lásd 15. old.), hanem olyan elhíró tu-
dományos felkészültségű elméleti szakemberek is, mint Marshall McLuhan
és tanítványa, Walter Ong, akit leginkább az *Orality and Literacy* (Szóbeliség
és írásbeliség, 1982) című munkája révén ismernek. Az előbbi gyorsan meg-
alapozta hírnevét, míg az utóbbi beerte azzal, hogy papi hivatása mellett
folytatta tudományos tevékenységét. A kísérleti formában írt *The Gutenberg
Galaxy* (A Gutenberg-galaxis, 1962) vagy az *Understanding Media* (A média
megértése, 1964) című kötetekben és más tanulmányaiban McLuhan toron-
tói kollégái, Innis és Havelock nyomán a média középponti szerepét hang-
súlyozza, függetlenül a felhasználóktól, a felhasználás céljaitól, valamint a
szervezeti struktúráktól, amelyekben működnek, meghatározva és nyomon
követve jellemző sajátosságait.

Az irodalomkritikus McLuhan számára a kommunikáció tartalmánál lé-
nyegesen fontosabb volt annak formája. Értelmezéseit híres kifejezésekben
fogalmazta meg: elegendő felidézni kijelentését, miszerint „a médium az
üzenet vagy a juttató (szó, rádió, mozifilm) és híd (televízió, telefon) mé-
nyarányos kultúrát meghatározza”. Nemrégiben az ugyancsak kanadai
David Olson pszichológus *The World on Paper* (A papírra vetett világ, 1994)
című könyvében megalkotta az „írásudó elme” kifejezést azon változások
összegzésére, amelyeket az olvasás és az írás használata idézett elő - aho-
gyan ő állítja - a szubjektív megismeréstől a világ mint könyv hasonló-
ságot megelégedésig a nyelvről, az emberi értelemről és a világról kialakított
felfogásunkban.

Ong, akit jobban érdekelt a kontextus, elismerte „adósságát” a médiael-
mélet torontói iskolájával szemben (az elnevezés, akárcsak a frankfurti isko-
láé, emlékeztet a városoknak a tudományos kommunikációban betöltött
fontos szerepére), emellett méltányolta annak eredményeit. Hangsúlyozta a
mentálisbeli különbségeket az orális, szóbeli kultúrák és a irodalmi
írásos kultúrák között, különbséget feve, szóbeliség alapuló gondolkodás
... [valamint] kézináras, nyomtatásos és elektronikus eszközökön alapuló
gondolat között, miközben kitért például az írás szerepére a gondolatok
„dekontextualizálásában” - azaz kiemelte azokból a „szemtől szembe” hely-
zetekből, amelyekben eredetileg megformálódtak, hogy aztán máshol alkál-
mazza őket.

Az antropológus Jack Goody Ong szemléletével párhuzamosan közelít-
ett az írni-olvasni tudás társadalmi és pszichológiai következményeihez.
The Domestication of the Savage Mind (A vad elme megszelídítése, 1977) című
könyvében ókori közép-keleti lajstromok elemzése alapján Goody például

kiemelte az információ újjászervezését, illetve újraosztályozását mint a
dekontextualizálás egy másik formáját, amelyet ugyancsak az írás tett lehe-
tővé. Nyugat-Afrikában folytatott kutatásaira építve megállapította, hogy a
szóbeliségre alapozott kultúrák hajlamosak a „strukturális amnéziára”, más
szóval arra, hogy elfelejtsek a múltat, pontosabban úgy emlékezzenek arra,
mintha a jelen része lenne. Az írásos feljegyzések állandósága ezzel szemben
akadályozza az ilyen fajta „emlékeztetvesztés” kialakulását, így elősegíti a je-
len és a múlt közötti különbség tudomásulvételét. A szóbeliségre alapozott
rendszer változóknál nagyobb rugalmasabb, az írásra alapozott rendszer kö-
töttebb. Más elemzők ennél merészebb kijelentéseket is megfogalmaztak az
írásbeliség következményeiről, amelyek az elront és kritikai gondolkodás
kialakulási feltételeinek tartottak (hogy az empátiáról és racionalitásról ne is
beszéljünk).

A műveltség terjedése következményeinek ilyesfajta felfogását azóta már
többen megkérdőjelezték, köztük egy másik brit antropológus, Brian Street
is. *Literacy in Theory and Practice* (Írásbeliség elméletben és gyakorlatban,
1984) című könyvében Street nemcsak a „nagy vízválasztó” fogalmát bírál-
ta, hanem azt is, amelyet ő a műveltség „autonóm modelljének” nevez,
amely egy olyan „semleges technológia, amit el lehet választani a sajátos tár-
sadalmi összefüggésektől”. Street ehelyett műveltségek modelljeiről beszélt,
(többes számban), amelyek például az írás-olvasás gyakorlatának társadal-
mi összefüggéseit hangsúlyozták, valamint az írásbeliség hasznát élvező
hétköznapi emberek aktív szerepét. Az 1970-es években Iránban végzett ku-
tatóiból merítve a példákat, kétfajta írásbeliséget állít szembe egymással: a
Korán-iskolában tanított olvasás művészetét és az ugyanabban a faluban, a
helyi kereskedelmi iskolában tanított könyvelés művészetét.

Hasonló eredményre juthatunk a modern Törökország esetében is, ahol
az ország vezetője, Kemal Atatürk 1929-ben elrendelte az átírást az arab
írásról a latin betűs ábécé használatára, kijelentve: „Nemzetünk írásával és
szellemével fogja megmutatni, hogy a civilizált világban van a helye.” A vál-
toztatás látványosan szemlélteti a kommunikációs eszközök szimbolikus je-
lentőségét, ugyanakkor összefügg az emlékezet kérdésével is, hiszen
Atatürk modernizálni akarta országát, és az írás megváltoztatásával meg-
akadályozta a fiatalabb nemzedék számára a hozzáférést az írott hango-
mányhoz. Törökországban a Korán-iskolákban, akárcsak Iránban, továbbra
is tanítják a hagyományos arab írást.

A Goody és Street közötti eszmecsere a virtuális valóságról, a *cyberspace*-
ról - a könyv utolsó fejezetének témája - mostanság folyó vitákkal együtt
sokszínűen és lényegre törően szemlélteti mind az egyes tudományágakra
jellemző elfogultságokhoz kapcsolódó felismeréseket, mind a korlátokat.
Kutatásaik során az antropológusoknak például több alkalommal nyílt mely-
ségükben vizsgálni társadalmi összefüggéseket, mint a történéseknek, de
kevesebb lehetőségük volt az évszázadokon át zajló változások megfigyelé-

1410-1747

2

A KÖNYVNYOMTATÁS FORRADALMA

Könyvünk második és harmadik fejezete Európával foglalkozik abban az időszakban, amelyet a történészek „kora újkornak” neveznek, és amely körülbelül 1450-től 1789-ig terjed – más szóval a „nyomatás forradalmától” a francia, illetve az ipari forradalomig. Az 1450-es év megközelítőleg a sajtó európai feltalálásának éve; a találmány valószínűleg a mainzi illetőségű Johannes Gutenberg nevéhez fűződik, akit talán szülőföldje, a Rajna-vidék szőlőprései ihlettek arra, hogy elkészítse a mozgatható fém betűtettekkel működő szerkezetet.

Kínában és Japánban már hosszú ideje – a 8. századtól vagy még régebben – ismerték a nyomtatást, de más eljárást alkalmaztak: vésett fatablák segítségével nyomtattak, amelyek mindegyike egy-egy oldalszedésnek felelt meg. A módszer olyan kultúrák számára volt alkalmas, amelyek ideogram-mak, képrájszék-ekreit használták, nem pedig egy 20-30 betűből álló ábécét. Talán ennek köszönhető, hogy a mozgatható betűk 11. századi feltalálásának korlátozott maradt a hatása. A 15. század első felében, Koreában találták fel azt a mozgatható fém betűt, amely a francia tudós Henri-Jean Martin leírása szerint „szinte megszólalásig hasonlított Gutenbergére”. Lehet, hogy a nyugati találmányt éppen a Keleten történtek híre ösztönözte.

A könyvnyomtatás gyakorlatát vándorló német nyomdászok terjesztették el. 1500-ban már több mint 250 európai városban működött nyomdász-műhely – Itáliában 80, német területen 52, Franciaországban 43. A nyomdászok 1466-ban eljutottak Bázalba, 1467-ben Rómába, 1468-ban elérték Párizst és Pilsent, 1469-ben Velencét, 1473-ban Leuwent, Valenciát, Krakkót és Budát, 1476-ban (a London városától függetlenül) Westminstert, 1477-ben pedig Prágát. 1500-ra e nyomdák mintegy 27 000 kiadást állítottak elő, ami – ha minden kiadásra átlag 500 példányt feltételezünk – azt jelenti, hogy akkorra már mintegy 13 millió könyv forgott a 100 millió lakosú Európában. E könyvek közül mintegy kétfélezeven készült, míg a könyvnyom-

1410-1747

Könyvünk második és harmadik fejezete Európával foglalkozik abban az időszakban, amelyet a történészek „kora újkornak” neveznek, és amely körülbelül 1450-től 1789-ig terjed – más szóval a „nyomatás forradalmától” a francia, illetve az ipari forradalomig. Az 1450-es év megközelítőleg a sajtó európai feltalálásának éve; a találmány valószínűleg a mainzi illetőségű Johannes Gutenberg nevéhez fűződik, akit talán szülőföldje, a Rajna-vidék szőlőprései ihlettek arra, hogy elkészítse a mozgatható fém betűtettekkel működő szerkezetet.

Kínában és Japánban már hosszú ideje – a 8. századtól vagy még régebben – ismerték a nyomtatást, de más eljárást alkalmaztak: vésett fatablák segítségével nyomtattak, amelyek mindegyike egy-egy oldalszedésnek felelt meg. A módszer olyan kultúrák számára volt alkalmas, amelyek ideogram-mak, képrájszék-ekreit használták, nem pedig egy 20-30 betűből álló ábécét. Talán ennek köszönhető, hogy a mozgatható betűk 11. századi feltalálásának korlátozott maradt a hatása. A 15. század első felében, Koreában találták fel azt a mozgatható fém betűt, amely a francia tudós Henri-Jean Martin leírása szerint „szinte megszólalásig hasonlított Gutenbergére”. Lehet, hogy a nyugati találmányt éppen a Keleten történtek híre ösztönözte.

A könyvnyomtatás gyakorlatát vándorló német nyomdászok terjesztették el. 1500-ban már több mint 250 európai városban működött nyomdász-műhely – Itáliában 80, német területen 52, Franciaországban 43. A nyomdászok 1466-ban eljutottak Bázalba, 1467-ben Rómába, 1468-ban elérték Párizst és Pilsent, 1469-ben Velencét, 1473-ban Leuwent, Valenciát, Krakkót és Budát, 1476-ban (a London városától függetlenül) Westminstert, 1477-ben pedig Prágát. 1500-ra e nyomdák mintegy 27 000 kiadást állítottak elő, ami – ha minden kiadásra átlag 500 példányt feltételezünk – azt jelenti, hogy akkorra már mintegy 13 millió könyv forgott a 100 millió lakosú Európában. E könyvek közül mintegy kétfélezeven készült, míg a könyvnyom-